

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ У КОНТЕКСТІ ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

THE HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS OF THE FORMATION OF UKRAINIAN NATIONAL AWARENESS IN THE CONTEXT OF DOMESTIC SCIENTIFIC RESEARCH

У статті охарактеризовані витоки розвитку та становлення проблеми формування національної самосвідомості, проаналізовано підходи вітчизняних психологів до поняття формування самосвідомості у контексті Я-концепції особистості. Розглянуто сутнісні питання буття у контексті праць іноземних філософів, розкрито сутність поняття та генези історіографічного формування української національної самосвідомості у контексті вітчизняних наукових досліджень з огляду на віяння сьогодення. Окреслено проблематику актуальних питань сьогодення, які постають з огляду на непроаналізовані виклики минулого. Виокремлено вектори подальших пошуків у контексті розуміння глибинної сутності національної самосвідомості відносно проблем сучасності з урахуванням акцентів минулого. Описано історичний розвиток людської свідомості у контексті вироблення нею здатності до опанування себе, підкреслено нерозривність даного процесу, власне, з розвитком її самосвідомості. Було окреслено сутність феномену самосвідомості в модусі актуального для нас питання національної самосвідомості та її формування. Виділено основні функції самовиховання людини та зазначено, що завдяки свідомості та самосвідомості людина стає суб'єктом виховання, тобто самостійно і свідомо формулює мету виховання та досягає її. Здійснено порівняння понять етнопедagogіки та етнопсихології, де етнопсихологія вивчає витоки зростання національної самосвідомості, ключові події та процеси, які вплинули на її формування, відтак етнопедagogіка – галузь яка з опорою на висновки першої, робить можливим примноження та виховання понять, смислів та посилів закладених у сутності нації у процесі виховання підростаючого покоління. Виявлено, що саме підлітковий вік займає провідну роль у формуванні смислових та світоглядних аспектів особистості, що впливають на подальші ціннісні орієнтири людини в дорослому житті та напряду впливають на ключові процеси мікро- та макрорівнів. Здійснено виокремлення етапів у процесі формування української національної самосвідомості у контексті історіографії вітчизняних наукових досліджень.

The article characterizes the origins of the development and emergence of the problem of national self-awareness formation, analyzes the approaches of domestic psychologists to the concept of self-awareness formation in the context of the self-concept of an individual. The essential issues of being in the context of the works of foreign philosophers are considered, the essence of the concept and genesis of the historiographical formation of Ukrainian national self-awareness in the context of domestic scientific research is revealed in view of current trends. The problems of today's urgent issues, which arise in view of the challenges issued in the past, are outlined. The vectors of further searches in the context of understanding the deep essence of national self-awareness in relation to the problems of the present day, considering the accents of the past, are singled out. The historical development of human consciousness is described in the context of its development of the ability to master itself, the inseparability of this process, in fact, with the development of its self-awareness, is emphasized. The essence of the phenomenon of self-awareness was outlined in the manner of the issue of national self-awareness and its formation, which is relevant for us. The main functions of self-education of a person are highlighted and it is indicated that thanks to consciousness and self-awareness, a person becomes a subject of education, that is, he independently and consciously formulates the goal of education and achieves it. A comparison of the concepts of ethnopedagogy and ethnopscychology was made, where ethnopscychology studies the origins of the growth of national self-awareness, the key events and processes that influenced its formation, therefore, ethnopedagogy is a field that, relying on the conclusions of the first, makes possible the multiplication and education of concepts, meanings and messages embedded in the essence nation in the process of educating the younger generation. It was found that adolescence takes a leading role in the formation of semantic and worldview aspects of the personality, which influence the further value orientations of a person in adult life and directly influence key processes at the micro- and macro levels. The stages in the process of formation of Ukrainian national self-awareness in the context of the historiography of domestic scientific research have been identified.

Key words: Ukrainian national self-awareness, personality formation, national awareness, stages of national self-awareness formation, historiography, scientific research.

УДК 930:351.858=161.2]001-027.553
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/62.1.6>

Фесюк М.І.,

аспірантка кафедри педагогіки та освітнього менеджменту імені Богдана Ступарика
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Ключові слова: українська національна самосвідомість, формування особистості, національна свідомість, етапи формування національної самосвідомості, історіографія, наукові дослідження.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Біль та сльози сьогодення – це ніщо інше, як відлуння несвідомих виборів минулого, і мова не лише про процеси глобальні, бо все ж ціле ніщо інше, як сума окремих його частин. З огляду на наявні виклики реалій сучасності та факти зібраного

історичного й психолого-педагогічного анамнезу минулого, питання свідомості та самосвідомості особистості є ключовим у визначенні відповіді на, здавалось би таке просте, але екзистенційно значуще питання, що під звуки ракетних ударів болоче застигає у думках кожного українця – «Хто я?».

Національно-патріотичне виховання, на думку волонтерів та учасників бойових дій, в умовах сучасності, базується на тих окремих громадянах, свідомих українцях, які, незважаючи на занепад патріотичного духу, держави як цілісної інституції, незважаючи на вплив пострадянської пропаганди усталених імперських наративів – підмінне поняття патріотизму, що пропагувалось в тому числі від початку здобуття українською державою незалежності, зуміли достукатись до глибини історичних подій, вивчити сутність циклічних процесів, які набули характеру системності з огляду на зміст болючих подій минулого та сьогодення і зробити відповідні висновки, поглянувши на ці процеси з точки зору їх об'єктивізації.

З огляду на вищесказане, зараз ключовим завданням є аналіз та ґрунтовне осмислення нашого минулого сьогодні, задля відродження та перемоги світла над темрявою в нашому майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Витоки, аналіз та зміст поняття «українська національна самосвідомість» та обґрунтування необхідності актуалізації окресленої проблеми, теоретичні засади формування та окремі психолого-педагогічні й методичні аспекти формування національної самосвідомості у дітей та молоді відображені в історико-педагогічних дослідженнях В. Буяшенка, Г. Гуменюк, Д. Чижевського, З. Нагачевської, І. Єгорової, І. Стражнікової, К. Коростеліної, М. Стельмаховича, М. Чепіль, О. Абрамчук, О. Губка, О. Кін, О. Сірої, Т. Завгородньої.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Огляд іноземних базових філософських, історичних та психолого-педагогічних теорій та підходів до дефініції сутності поняття «самосвідомість» дасть можливість більш глибинно та вичерпно окреслити сутність даного феномену в модусі актуального для нас питання національної самосвідомості та її формування. Важливо розуміти, що поняття «самосвідомість» має тонку грань кореляції до його визначення залежно від смислового наповнення та понятійно-категоріального апарату, яким оперує автор. Аналізуючи праці та надбання вітчизняних науковців можна зробити висновок про наявність теоретичних підходів до трактування поняття «національної самосвідомості» та «національної свідомості», однак з точки зору практичної реалізації жодна з програм, методів, або ідей не виправдала закладеного в неї авторами практичного значення в контексті національного відродження сучасної вітчизняної педагогічної думки. Що стосується іноземних авторів, то висновок доволі простий і однозначний – ментальна, соціокультурна, етнопсихологічна та етнопедагогічна ідея значним чином відрізняються, і це цілком закономірно та логічно.

Метою статті є розкриття сутності поняття та генези історіографічного формування української

національної самосвідомості у контексті вітчизняних наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Французький філософ Ж.П. Сартр описуючи структуру свідомості розглядав «Я» з точки зору інтенціональності, що отожднює контакт людини із зовнішнім світом як первинну реальність у контексті конкретної спрямованості психічної активності на певний об'єкт, на відміну від чистої свідомості. У феноменологічних дослідженнях автор виокремлює думку про те, що свідомість не може бути обумовлена зовнішнім світом, а отже не може зводитись виключно до рефлексії світу, самостійно конструюючи образи речей. Дане творення образів не є вихідними від сприйняття. Світ не твориться свідомістю, а інтеріоризується нею у внутрішній світ. Проводячи паралель між онтологічними статусами об'єкта у контексті свідомості, Ж.П. Сартр все ж розрізняє їх – хоч обидва з них спрямовані один і той же предмет, уява ж, на відміну від сприйняття, функціонує так, ніби заперечуючи друге, роблячи цей предмет лише своїм плодом – «зверненням у ніщо». Вже на той час, автор намагався підкреслити відкритість людського існування, неможливість зведення його до предметів, об'єктів.

У своїй праці «Буття і ніщо» Ж. Сартр розглядає відмінності між трьома формами інтенціонального прояву буття в природі особистості: «буття в собі», «буття для себе», «буття для іншого». Власне «буття в собі» не передбачає саморефлексію та не потребує свідомості, оскільки це спосіб буття речей за законом тотожності з собою. Можливість самосвідомості передбачає, що свідоме розуміння нетотожне свідомості у його дорефлекторному бутті. Таке буття свідомості автор називає «буття для себе», підкреслюючи тим самим його активність і здатність до інтроспекції. Буття для себе визначає світ, водночас виокремлюючи себе зі світу. Воно щоразу визначає себе у новій дії. Воно ніколи не є тим, що воно є і тим, що воно не є. Саме тому «буття для себе» щоразу виступає як проект. Іншими словами, «буття для себе» – відмінність людської реальності від світу, який навколо, її своєрідність полягає у тому, щоб не бути предметом, не бути об'єктом. Людська свідомість, що не отожднюється з будь-чим у світі, та є приреченою на свободу, завжди обираючи саму себе, вирішуючи чим їй бути, не маючи опори ні поза межами, ні всередині себе. Досвід свободи знаходить своє вираження у стані тривоги (*l'angoisse*), тому що означає радикальну відірваність від стійкого існування. У своїх діях людина позбавлена будь-якої опори і кожен раз виявляє себе закинутою у чужий їй світ, де необхідно щоразу обирати себе і як результат цього вибору визначити сутність і того світу, у якому вона опинилась. «Буття для іншого» згідно позиції автора, це третій етап після

самоусвідомлення особистістю самої себе, власного досвіду, цінностей, бажань, прагнень, мотивів, потреби у реалізації власного потенціалу, що передбачає можливість опори на вже усвідомлений нею індивідуальний досвід та творче пристосування у тій чи іншій конкретній ситуації [4].

А.А. Палій розглядає як важливий чинник особистості й самосвідомості людини персоналізацію вмісту середовища, наводячи приклад ортогенетичної концепції Х. Вернера. Даний контекст так чи інакше дуже тісно суголосні з образом непересічної індивідуальності в парадигмі реалій та викликів сьогодення. Автор наводить приклад структури індивідуальності як носія самосвідомості у вигляді ієрархічної структури, де нижній поверх – це стимульована природою потреба «тому що», середній – засоби діяльності людини у контексті її типологічних властивостей (здібності, характер, когніції, стильові характеристики), що детерміновані у тому числі впливом середовища – «яким чином?», а третій поверх – цілі (інтенції, особливості самосвідомості) – «для чого?» [3].

С.Д. Максименко описуючи історичний розвиток людської свідомості у контексті вироблення нею здатності до опанування себе, підкреслив нерозривність даного процесу, власне, з розвитком її самосвідомості. Автор наголошує, що свідомість людини визначає її суспільне буття, а історичний розвиток людей детермінує індивідуальний розвиток людської особистості, її свідомості. Інтегрованим показником соціальної цінності орієнтацій особистості є її спрямованість, як один із чинників регуляторів поведінки, відтак самосвідомість є ключовим аспектом у формуванні, власне, спрямованості – визначення самоцінності та соціальної значущості. Самоусвідомлення особистістю навколишніх процесів та змін, які так чи інакше відбуваються навколо, напряду чи опосередковано сприяє її глибшому самопізнанню, об'єктивності та критичності щодо їх оцінки [2, с. 125].

Автор починає вступ до аналізу формування людської психіки з процесу еволюції живих істот, де психіка як відображення об'єктивної дійсності розвивалася залежно від умов життя того чи іншого виду живих істот, набувала дедалі складніших форм та, в контексті організації людського буття стала найвищою формою розвитку [2, с. 21].

Поряд з інстинктами – біологічними мотивами, які детерміновані шляхом безпосереднього впливу середовища, відбувався перехід до вищих, «духовних» мотивів, потреб та форм поведінки, які зумовлені здатністю абстрагуватися від безпосередніх впливів середовища. Спадковість, як людська природа, а також набутий закріплений досвід індивіда зумовили виникнення третього механізму, що формує людську діяльність, – передавання та опанування суспільного досвіду. Одним із вирішальних чинників задоволення цієї важливої

соціальної потреби, автор виділяє мову, що стала формою існування свідомості. Характерними структурними компонентами свідомості є:

1. Знання про соціокультурне середовище. Рівень свідомості перебуває в прямій залежності від рівня опанування знань і досвіду особистості. У процесі суспільно-історичного розвитку у людини виникла потреба в знаннях, яка є головною її рушійною силою, мотивом пізнавальної діяльності;

2. Здатність до виокремлення особистістю себе з навколишнього світу в контексті «Я» і «Не Я», що передбачає можливість розуміння особистістю власних внутрішніх кордонів, своєї цінності та цілісності. Характерним елементом в даній площині є процес самопізнання, що стало фундаментом для самосвідомості, тобто усвідомлення власних фізичних і морально-психологічних якостей.

3. Цілеспрямованість, планування власної діяльності та поведінки, передбачення її результатів. Даний аспект передбачає можливість до постановки певних цілей, розуміння власних мотивів, здатність прогнозувати та цілеспрямовано рухатись до досягнення певної мети.

4. Ставлення до об'єктивної дійсності, до інших людей, до самої себе. Даний рівень передбачає можливість асиміляції особистістю набутого досвіду, а також усвідомлення себе у цьому досвіді, прийняття власних змін, виділення ключових фігур у житті та фонових процесів. Головним чином тут виділяється також емоційно-вольова сфера, яку доповнюють такі процеси як аналіз, синтез, а звідси і здатність до критичного осмислення себе, навколишньої дійсності та себе в цій дійсності, власних сенсів та сутності буття.

Виокремлення та протиставлення себе предметам, на думку С.Д. Максименка, – світові, природі і суспільним явищам, а також переживання свого ставлення до об'єктивної дійсності та самої себе – основні функції самовиховання людини. Завдяки свідомості та самосвідомості людина стає суб'єктом виховання, тобто самостійно і свідомо формує мету виховання та досягає її [2, с. 21].

Звертаючись до ролі середовища у формуванні самосвідомості людини, доцільним є згадати У. Бронфенбреннера, який розглядав його у контексті двох рівнів – діяльність людини та наставники людини. Обидва аспекти виділяються чималим впливом на формування та розвиток особистості, оскільки остання майже завжди знаходиться в тісному взаємозв'язку з оточуючим світом і персоналіями в ньому постійно протиставляючи та зливаючись з ними.

А.А. Палій робить висновок про те, що оскільки міняється середовище і по-різному розгортаються природжені програми поведінки людини, то і психіка людини індивідуалізується протягом всього життя. При цьому в ній присутні ділянки більш

варіативні і чутливі до впливу середовища і відносно стійкі.

Для того, щоб засвоїти і навчитися створювати певний похідний комплекс явищ, у тому числі культури, треба мати не тільки систему умінь і навичок, а й систему цінностей. На жаль, ми не тільки погано знаємо все те, що було створено нашим народом впродовж його історії. Ми часто не розуміємо, що саме ці культурні набутки означали для людей в ті минулі часи і, отже, як їх нам читати і сприймати сьогодні [3, с. 802].

Якщо вдасться до порівняння понять етнопедagogіки та етнопсихології, то етнопсихологія вивчає витоки зростання національної самосвідомості, ключові події та процеси, які вплинули на її формування, відтак етнопедagogіка – галузь яка з опорою на висновки першої, робить можливим припорошення та виховання понять, смислів та посилив закладених у сутності нації у процесі виховання підростаючого покоління.

Підлітковий вік та рання юність виступають значущими періодами у віковому розвитку особи, адже саме у цей період відбувається формування смислів та поглядів, особистість починає виділяти себе як об'єкт самопізнання та самовиховання. Самопізнання не обмежується інтроспективними процесами, а тісно пов'язане з соціальною сферою підростаючої особистості. Самосвідомість, що пов'язана з волею та моральними почуттями, сприяє появі таких якостей особистості, як воля та моральні почуття, ідеали та переконання, що зумовлене перш за все потребою у здобутті певного соціального статусу в майбутньому. Даному процесу сприяє як найближче соціальне оточення – батьки, педагоги, однолітки, так і віяння, що перебувають на макрорівні – ситуація в країні, світові тенденції. Важливим у цьому процесі з точки зору педагогіки є формування особистості з можливістю подальшого самовизначення, розуміння самоцінності людського життя, її індивідуальності та неповторності.

Важливу роль у процесі формування особистості відіграє Я-концепція – динамічна система уявлень людини про саму себе, що передбачає: усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших властивостей; самооцінку; суб'єктивне сприйняття зовнішніх чинників, що мають вплив на особистість [3, с. 920]. Дане складне утворення часто порівнюють у контексті співвідношення з поняттям самосвідомості, проте на нашу думку, самосвідомість – похідний елемент Я-концепції, який формується та закріплюється під впливом багатьох зовнішніх чинників – сім'я, освітнє середовище, соціально-економічне та політичне.

Як вже згадувалось раніше, самосвідомість та її вияви пов'язані як з емоційною, так і вольовою сферою, тісно переплітаючись з усіма аспектами життя особистості та її діяльності. Згадаймо

працю Д.І. Донцова «Націоналізм» [1], де автор критикує прагнення кириломефодіївців у ХІХ ст. та найзавзятішого їхнього популяризатора М. Драгоманова, щодо присвоєннi Україні власної забудькуватості і великодушності через «викорінення з сердець українців безглуздої ворожнечі» до інших народів та пропаганди повільного шляху до триумфу розуму над афектом та волею. Можливість «погодити kota з псом» як парадигма мирного співжиття рас популяризована драгоманівцями, втілювала у собі зміст їхнього ідеологічного відчуження світу, де «priusom» (домінантом) мав бути розум, а не від нього незалежні інстинкти та воля» [1, с. 29].

Проблеми впливу культури на психіку й особливості світосприймання різних народів, серед інших, досліджує етнопсихологія – міждисциплінарна галузь знання, яка вивчає і розробляє в тому числі проблеми світосприйняття, самосвідомості та власної соціокультурної приналежності [3, с. 803].

З огляду на вищесказане, цілком логічною постає відповідь на питання, чому так часто представникам елітарної спільноти України стає дедалі важче відрізнити поняття «свідомість» та «самосвідомість», навіть не прив'язаної до контексту національної ідентичності, або чому звук сирени пронизує наш спокій та сон, здавалось би, на теренах Незалежної України у ХХІ ст.

Аналіз історико-педагогічних джерел (Г. Гумєнюк, О. Кін, Д. Донцова, О. Губка, О. Абрамчук, Д. Чижевського), уможливив виокремлення етапів у процесі формування української національної самосвідомості у контексті історіографії вітчизняних наукових досліджень:

- I етап – витоки національної свідомості – Київська Русь;
- II етап – становлення української національної свідомості – ХІV–ХVІ ст. ;
- III етап – розвиток української національної самосвідомості – ХVІІ – перша половина ХVІІІ ст.;
- IV етап – новий етап формування національної самосвідомості – переломний етап у зміцненні і піднесенні боротьби за українське національне відродження при виникненні реальної загрози зникнення українського етносу – ХVІІІ – початок ХІХ ст.;
- V етап – етап усвідомлення змісту, становлення ідеї та основних положень формування національної свідомості та української національної самосвідомості як стрижневої думки про зорієнтованість української спільноти на відродження власної самостійної України – ХІХ – перша третина ХХ ст. Спостерігається бурхливий зріст філософсько-історичного та педагогічного трансформування ідеї національної самосвідомості, проблема якої переросла в проблему не лише онтологічного, а й політичного та, відповідно, економічного ладу, а відтак – стала стрижневим питанням

виживання українського народу і розвитку культурного середовища. Ідеї та погляди найвидатніших українських культурно-освітніх діячів, істориків і педагогів першої третини ХХ ст. узагальнив та сформував на основі цього мету національного виховання – I (перший) Український педагогічний Конгрес (Львів, 1935 р.) під кличем: «Оборона та рятунок української інтелігенції перед загибеллю!»;

– VI етап – витіснення, а згодом жорстоке викорінювання національного виховання та можливості до стійкості формування національної свідомості та самоусвідомлення власної національної ідентичності – 1917 р. – друга половина/кінець ХХ ст. Варто зазначити, що розвиток відповідних досліджень та аналіз проблеми української національної самосвідомості у період середини та другої половини ХХ ст. здійснювався не в межах етнічно приналежної території, а за її межами, тобто вихідцями – українськими емігрантами;

– VII етап – період культурного застою та кровного відстоювання свободи відродження національної самосвідомості у контексті соціально-політичних процесів, громадсько-наукової думки прогресивної спільноти, культурно-національних традицій, соціального середовища – 1991 р. – перша третина ХХІ ст.

Висновки. Процес розвитку особистості у контексті національної ідентифікації – це складний процес, у якому на певному етапі розвитку вона зазнає постійних змін. Формування національної самосвідомості – проблема онтологічна та багатогранна. Напрямки подальших пошуків у контексті даного питання дозволять окреслити вектори психолого-педагогічного впливу на формування національної самосвідомості у дітей та підлітків як у модусі вже наявних вітчизняних наукових досліджень, так і в перспективі найближчого майбутнього.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Донцов Д.І. Націоналізм. Київ: ФОП Стебеляк, 2017. 256 с.
2. Загальна психологія / За загальною редакцією академіка С.Д. Максименка. Підручник. 2-ге вид., переробл. і доп. Вінниця: Нова Книга, 2004. 704 с.
3. Палій А.А. Диференціальна психологія: Курс лекцій. Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2007. 776 с.
4. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології. / Пер. з французької Віталій Лях, Петро Тарашук. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 855 с.